

پایان اشغال ارتش سرخ در گرگان و مازندران

مصطفی نوری^۱

بهار سال ۱۳۲۵ خورشیدی با نوید خروج ارتش سرخ از شمال ایران آغاز شد. هرچند نباید شرایط جهانی و فشارهای بین‌المللی را که بر شانه‌های دولت شوروی سنگینی می‌کرد نادیده گرفت، این موفقیت به دست نمی‌آمد مگر با تلاش‌های مستمر احمد قوام نخست‌وزیر توانای ایران. وی از اوایل بهمن ۱۳۲۴ تا آذر ۱۳۲۶ خورشیدی سکان هدایت دولت ایران را بر عهده داشت. کار عمده قوام در نیمه اول این دوره پرداختن به بحرانی بود که با خودداری ارتش سرخ از تخلیه شمال ایران و نیز ناآرامی‌های موردحمایت شوروی در آذربایجان و کردستان پیش‌آمده بود. اگرچه تلاش‌های قوام در شوروی برای متقاعد کردن مقامات آن کشور به نتیجه مطلوب نرسید اما مذاکرات او با سادچیکف سفیر جدید شوروی در تهران به موافقت‌نامه‌ای منجر شد که بر اساس آن روس‌ها می‌بایست تا آخر اردیبهشت ۱۳۲۵ خورشیدی ایران را ترک کنند. در این موافقت‌نامه مسئله آذربایجان به‌عنوان یک مسئله داخلی ایران قلمداد شد که می‌بایست به‌صورت مسالمت‌آمیز حل و فصل شود.^۲

۱. پژوهگر پژوهشکده اسناد در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

۲. فخرالدین عظیمی، بحران دموکراسی در ایران ۱۳۲۰-۱۳۳۲، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی - بیژن نودری، تهران: البرز، ۱۳۷۲، صص ۱۹۵-۱۹۴

صبح روز هفتم فروردین ماه آغازین تحرکات روس‌ها برای رخت بربستن از ایران نمایان شد. نیروی شوروی در شاهی در همین روز شروع به جمع‌آوری اثاثیه خود کرد.^۳ در همان روز بنا بر اخباری که به پایتخت می‌رسید ارتش سرخ مقیم چالوس و نوشهر نیز مشغول تخلیه محل‌هایی بودند که در دوران جنگ سربازانشان اشغال کرده بودند.^۴ سربازان شوروی در روز چهارشنبه نهم فروردین، منازل را که اشغال کرده بودند به صاحبانشان تحویل دادند («... و در میان لهله و شادی مردم، شهرستان بابل را تخلیه نموده‌اند»)^۵ خبرها حاکی از آن بود که نیروی شوروی مستقر در نوشهر در بعدازظهر شانزدهم فروردین به وسیله دو کشتی با تمام وسایل خود به جانب بادکوبه عزیمت^۶ و آخرین نفرات آن‌ها که فرمانده نظامی بندر و افراد وابسته به آن بودند، در شب ۲۴ فروردین به وسیله ناو جنگی ایران را ترک کردند.^۷

در اواسط این ماه مظفر فیروز به نماینده خبرگزاری فرانسه اظهار داشت: «... صفحات مازندران هم از نیروهای شوروی تخلیه شده و سربازان شوروی که از غالب شهرهای اشغالی خود به بندر شاه جهت حرکت به روسیه اجتماع نموده‌اند، به تدریج به وسیله کشتی‌هایی که در بحر خزر آماده شده است، عزیمت خواهند نمود».^۸ قوای مستقر در گنبدکاووس نیز شهر را تخلیه کردند و ساختمان‌هایی را که در اختیار داشتند به نمایندگان دولت ایران تحویل دادند.^۹ در اواخر همین ماه هنگ ژاندارمری مازندران خبر داد که سربازخانه و فرودگاه شهرستان گرگان و همچنین سربازخانه و میدان تیراندازی شهرستان شاهی از طرف نیروهای شوروی تخلیه و تحویل گردید.^{۱۰} در خلال همین رویدادها سواره و پیاده نظام شوروی مستقر در تهران نیز با تمام تجهیزات به سمت بندر پهلوی حرکت کردند تا ایران را ترک کنند.^{۱۱} آخرین دسته‌های سربازان شوروی در ۲۹ فروردین از بندر پهلوی حرکت کردند.^{۱۲}

از همان نخستین روزهای اشغال شمال ایران یکی از اداریاتی که به تصرف ارتش سرخ در آمد دفاتر پست و تلگراف بود که در پیشبرد مسائل نظامی نقش حیاتی داشت. اکنون وقت آن رسیده بود که سیم تلگراف را به مقامات ایرانی بسپارند. هم‌زمان با تب‌وتاب تخلیه شهرهایی نظیر شاهی، بابل، گرگان و گنبدکاووس سیم تلگراف را هم تحویل دادند.^{۱۳} در اواخر فروردین حتی چهار رشته سیم تلگراف متعلق به نیروهای شوروی که در نواحی ساحلی از شهسوار تا گرگان امتداد یافته بود به مقامات دولتی تحویل داده شد.^{۱۴} مقامات شوروی در این گیرودار از تحویل اسلحه و فشنگی که در شهریور ۱۳۲۰ از فرمانداری گرگان به آنان تحویل داده شده بود سرباز می‌زدند و در برابر پیگیری‌های مقامات ایرانی با این استدلال که «... اولاً این تفنگ‌ها جزء

۳. کیهان، ۸ فروردین ۱۳۲۸، ص ۳

۴. همان، ۱۴ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۵. همان، ۱۳ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۶. نجات ایران، ۱۹ فروردین ۱۳۲۵، ص ۴

۷. کوشش، ۲۹ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۸. کیهان، ۱۳ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۹. کوشش، ۲۱ فروردین ۱۳۲۵، ص ۲

۱۰. کیهان، ۲۴ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۱۱. همان، ۱۴ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۱۲. کوشش، ۳ اردیبهشت ۱۳۲۵، ص ۲

۱۳. کیهان، ۸ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳ و ۱۱ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۱۴. کوشش، ۸ اردیبهشت ۱۳۲۵، ص ۲

غنائم جنگی به دست ما افتاده و ثانیاً بایستی با اجازه مقامات مربوطه مرکزی شوروی باشد،» از تحویل دادن آن‌ها خودداری می‌کردند.^{۱۵}

در این میان تشریفات رسمی مقامات دولتی برای تودیع مقامات شوروی نیز در جریان بود. در هفتم فروردین بنا به دعوت فرماندار بابل مراسم تودیع در انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی برگزار شد و «... آقایان فرماندار و شهردار و رئیس انجمن شهرداری از حسن رفتار قوای شوروی در مدت توقف بابل اظهار تشکر نمودند. آقایان کماندان و فرمانده هم جواباً از پذیرایی و مهمان‌نوازی ایرانیان در مدت توقف در ایران اظهار تشکر...» کردند.^{۱۶}

در نوشهر این مراسم با برپایی میتینگی پرطمطراق از سوی حزب توده و ضیاء الموتی نماینده کمیته مرکزی حزب توده در چالوس همراه بود. در این میتینگ که با حضور بیش از سه هزار نفر از کارگران، دهقانان، کارمندان دولت و پیشه‌وران برپاشده بود سراسر از «... حسن سلوک افراد ارتش سرخ هنگام توقف در آن سامان...» سخن در میان بود.^{۱۷} این میتینگ را می‌توان در

تانک زرهی ارتش سرخ در کوههای میان دشت گرگان

چهارچوب تلاش‌های حزب توده در پاسخ به حمایت‌های چندساله ارتش سرخ از آن‌ها نگرست. چند روز قبل از این میتینگ در روز جمعه نهم فروردین همین بساط در چالوس پهن بود و پس از سخنرانی ضیاء الموتی تلگرافی سراسر تمجید از ارتش سرخ تهیه و به دفتر نخست‌وزیری، کمیته

مرکزی حزب توده، و روزنامه‌ها ارسال شد که در آن وظیفه تاریخی این ارتش «نجات دنیا» قلمداد شد.^{۱۸} در شب سیزدهم فروردین فرماندار نوشهر به‌منظور تودیع فرماندهان ارتش سرخ مهمانی ترتیب داد که همچون دیگر برنامه‌ها سخن از «... دوستی خلل‌ناپذیر ایران و شوروی...» و «... در اطراف دلآوری‌ها و فداکاری‌های ارتش سرخ و نجات ملل از قید اسارت نازی‌ها...» در میان بود. در این مهمانی علاوه بر مقامات ایرانی و شوروی، ضیاء الموتی هم سخنرانی کرد.^{۱۹} مراسم تودیع در گرگان رنگ و بوی دیگری داشت؛ جدا از سخنان تکراری درباره مناسبات دو کشور، ترکمن‌های جعفربای در بعدازظهر روز چهاردهم فروردین در حضور مقامات محلی و ژنرال فرمانده نیروهای شوروی و کنسول دولت اتحاد جماهیر شوروی در گرگان مراسم

۱۵. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۹۰/۳۲۰۲ (گزارش فرمانداری گرگان به اداره سیاسی وزارت کشور، ۱۳۲۵/۲/۹)

۱۶. کیهان، ۸ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۱۷. کوشش، ۱۸ فروردین ۱۳۲۵، ص ۲؛ کیهان، ۱۷ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۱۸. نجات ایران، ۱۸ فروردین ۱۳۲۵، ص ۲. متن تلگراف: «در این موقع که ارتش نجات‌بخش دنیا یعنی ارتش سرخ خاک ایران را ترک می‌کنند زحمتکشان چالوس و دهقانان کلاستاق با اظهار رضایت از رفتار نجیبانه آن‌ها درود بی‌پایان خود را بدرقه راه ارتش دلاور سرخ نموده و به رهبران حزب کمونیست اتحاد جماهیر شوروی و فرماندهان کل ارتش سرخ از داشتن چنین سربازان باتربیت و نجیب و شرافتمندی تهنیت می‌گویند و امیدوار است که ارتش سرخ وظیفه تاریخی خود را که نجات دنیا است با موفقیت کامل انجام دهد. زنده و جاوید باد حزب بزرگ کمونیست بلشویک اتحاد جماهیر شوروی و زنده‌باد ژنرال استالین رهبر زحمتکشان دنیا»

۱۹. نجات ایران، ۲۱ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

باشکوه اسب‌دوانی را انجام دادند.^{۲۰} چندی بعد انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی در گرگان مجلس تودیع مشابهی را برگزار کرد.^{۲۱}

در ساری مرکز استان در روز شنبه ۲۹ فروردین ماه ضیافت باشکوهی ترتیب داده شد. صادقی معاون وزارت راه به همراه عده‌ای از روسای بنگاه راه‌آهن به‌سوی ساری رهسپار شدند. در این روز کسانی چون شریف‌اف کنسول شوروی، آذری رئیس ناحیه شمال راه‌آهن و استاندار نواب به سخنرانی پرداختند.^{۲۲} شریف‌اف در سخنان خود که در انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی ایراد می‌شد نخست گریزی به تاریخ روابط دو کشور زد و دوران محنت‌بار تزاری را یادآور شد که دولت اتحاد جماهیر شوروی سیاست استعماری دوران تزاری را با چشم‌پوشی از کلیه امتیازاتی که تزارها از ایران گرفته بودند، رها کرد و پیمان مودت ۱۹۲۱ میلادی بی‌علاقگی دولت شوروی را به استفاده اجباری از ملک و ملت ایران را ثابت کرد. وی همچنین اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ خورشیدی / اوت ۱۹۴۱ میلادی را با اشاره به ماده ۶ معاهده مزبور «... که عبارت بود از حفاظت مرزهای خود در موقع تولید مخاطرات به واسطه سوق قوای نظامی به ایران...» توجیه کرد. پس از آن به نقش ایران و به‌خصوص راه‌آهن، در دست یافتن به پیروزی بر آلمان پرداخت و یادی از خدمات ارتش سرخ به مردم ایران در طول چند سال اشغال کرد: «... ارتش سرخ در تمام مدت اقامت خود در ایران صدها هزار فیلم‌های علمی تماشایی ... به معرض نمایش گذاشتند ... پزشکان و جراحان ارتشی در ظرف این چند سال هزارها نفر از اهالی این سرزمین را از چنگال جان‌گداز بیماری‌های مهلک و امراض گوناگون با معالجه با آخرین اصول و جدیدترین اسلوب نجات و بهبودی بخشید.»^{۲۳} شریف‌اف به‌حق خدمات ارتش به مردم را خاطر نشان کرد اما زیرکانه از کنار حمایت از تشکیلات حزب توده در شمال ایران گذشت و از آن سخنی به میان نیاورد.

علی آذری رئیس راه‌آهن ناحیه شمال که سوابق طولانی در فعالیت‌های کارگری داشت نیز براین عقیده بود که این ضیافت در تاریخ همکاری با «فرزندان رشید و فعال ژنرالیم استالین» هیچ‌وقت از خاطره محو نخواهد شد و با اشاره به دوران رضاشاه که روابط اقتصادی ایران با شوروی قطع شده بود بر حفظ روابط با همسایگان تأکید کرد و پس از آن به خدمات مقابل ایران و شوروی در آن سال‌ها پرداخت. او که از روزهای نخست اشغال در جریان همکاری با متفقین بود اظهار داشت: «... راه‌آهن ایران... آن‌قدر فداکاری کرد تا سهم بزرگی در عالم فتح نهایی متفقین نصیب خود ساخت و ظاهراً پل پیروزی نامیده شد.» وی در بخش دیگری از سخنان

۲۰. کیهان، ۱۷ فروردین ۱۳۲۵، ص ۳

۲۱. نجات ایران، ۲۹ فروردین ۱۳۲۵، ص ۴

۲۲. همان، ۳ اردیبهشت ۱۳۲۵، ص ۳

۲۳. همان، ۱ اردیبهشت ۱۳۲۵، ص ۴

خود به انتقال تجربیات شوروی‌ها در خصوص مسائل فنی راه‌آهن به ایرانیان پرداخت.^{۲۴} هرچند در اوایل سال ۱۳۲۵ خورشیدی روس‌ها از حضور نظامی در ایران دست کشیدند اما برنامه‌های فرهنگی خود را کنار نگذاشتند. انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی که در اواخر سال ۱۳۲۲ تأسیس شده بود نه تنها در دوران اشغال بلکه بعد از آن نیز سعی در گسترش فعالیت خود داشت.^{۲۵} تأسیس شعبه این انجمن در شاهی^{۲۶} و چالوس^{۲۷} و نیز گشایش خانه فرهنگ انجمن در ساری^{۲۸} پس از پایان اشغال از جمله اقداماتی است که در این چهارچوب قابل بررسی است. هرچند کنسولگری اتحاد جماهیر شوروی در اواخر سال ۱۳۲۵ در ساری منحل شد،^{۲۹} نباید تلاش‌های کنسولگری گرگان را نیز از نظر دور داشت. قلی‌اف کنسولیاری شوروی در گرگان در اواخر شهریورماه به گنبد رفت و در جلسه‌ای که انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی ترتیب داده بود، شرکت کرد. سخنرانی‌ها حکایت از پیشرفت جمهوری‌های شوروی

عبور ارتش سرخ از رودخانه‌ای در شمال ایران

در حوزه فرهنگ و بهداشت بود. پس از اتمام سخنرانی‌ها «... فیلم پیشوایان و علمای جمهوری‌های اسلامی شوروی در حالی که در مساجد نماز و آیه قرآن می‌خواندند، نشان داده شد و بعد از آن فیلم جشن اول ماه مه که در

۲۴. همان، ۴ اردیبهشت ۱۳۲۵، ص ۳

۲۵. برای اطلاع بیشتر بنگرید به مصطفی نسوری، روزگار بی‌قراری، مازندران و گرگان در اشغال ارتش سرخ، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۴، صص ۱۵۲-۱۴۹

۲۶. نجات ایران، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۲۵، ص ۴

۲۷. همان، ۱۲ آبان ۱۳۲۵، ص ۲

۲۸. همان، ۲۱ مرداد ۱۳۲۵، ص ۴

۲۹. دموکرات ایران، ۲۸ اسفند ۱۳۲۵، ص ۲

۳۰. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۹۰/۶۲۰۲ (گزارش مقامات گنبدکاووس به فرمانداری گرگان، بدون تاریخ سربرگ)

۳۱. همان، ۲۹۳/۷۴۱۴ (گزارش رئیس اداره اطلاعات و آسار، ۱۳۲۵/۸/۲۳)؛ ساکما، ۲۴۰/۵۹۰۷ (گزارش اعظم رکنی فرماندار گرگان به اداره سیاسی وزارت کشور، ۱۳۲۵/۸/۲۱)

۳۲. همان، ۲۹۰/۷۴۲۳ (گزارش صدی فرماندار گرگان به استانداری استان دوم، ۱۳۲۵/۱۲/۵)

۳۳. همان، ۲۹۰/۲۲۶۵

مسکو به عمل آمده در معرض تماشا

گذاشته شد.^{۳۰} پس از آن قلی‌اف به همراه طالبی دبیر فرهنگ گنبدکاووس به قریه صوفیان رفت و در جلسه‌ای که با حضور او تشکیل شد علاوه بر سخنانی درباره مختوم قلی فراغی شاعر ترکمن، یک پرده فیلم انقلابی «امانگلدی در سال ۱۹۱۹» در معرض تماشا گذاشته شد. بنا بر گزارش بخشدار و شهردار گنبد قابوس «... قلی‌اف نیز در مدت توقف با اشخاص و سران حزب توده ملاقات...» کرد.^{۳۱} برپایی جشن به مناسبت بیست و نهمین سال انقلاب اکتبر^{۳۲} در اواسط آبان ماه ۱۳۲۵ و بیست‌وششمین سال تأسیس ارتش سرخ^{۳۳} در اواخر همان سال از دیگر تلاش‌های انجمن روابط فرهنگی در گرگان بود. با این وجود تلاش‌هایی از این دست با اعلام غیرقانونی شدن حزب توده در بهمن ۱۳۲۷ خورشیدی رو به افول نهاد و شعبه‌های انجمن به تدریج در شمال ایران برچیده شد.^{۳۳}